

بیروت ۱۹۸۷؛ ابن عذاری، *البيان المغرب فی اخبار الاندلس و المغرب*، ج ۲، چاپ کولن و لوی - پرووانسال، بیروت ۱۹۸۳؛ ابن قتیبه، *المعارف*، چاپ ثروت عکاشه، قاهره ۱۹۶۰؛ ابن کردبوس، *تاریخ الاندلس لابن الکردبوس و وصفه لابن الشباط*، چاپ احمد مختاری عبّادی، مادرید ۱۹۷۱؛ اسماعیل بن علی ابوالفداء، *کتاب تقویم البلدان*، چاپ رنو و دسلان، پاریس ۱۸۴۰؛ محمد بن محمد ادیریسی، *کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الافاق*، قاهره؛ *مکتبة الثقافة الدینیه*، [بی تا]؛ اصطخری، ترجمه فارسی؛ بلاذری (بیروت)؛ *حدود العالم*؛ محمد بن عبدالله حمیری، *الروض المعطار فی خبر الاقطار*، چاپ احسان عباس، بیروت ۱۹۸۴؛ مسعود خوند، *الموسوعة التاریخیه الجغرافیه*، بیروت ۱۹۹۲-۲۰۰۴؛ طبری، *تاریخ (بیروت)*؛ محمد عبدالله عنان، *آثار الاندلسیه الباقیه فی اسبانی و البرتقال*، قاهره ۱۳۸۱/۱۹۶۱؛ همو، *دولة الاسلام فی الاندلس*، قاهره ۱۴۱۷/۱۹۹۷؛ «گذرگاه تنگه جبل الطارق: طرحی دشوار برای مهندسان پل و سازه»، ترجمه بهرام رضوی ملکی و کریم جلالیان، *فصلنامه راه و ترابری*، سال ۱، ش ۱ (پاییز ۱۳۷۰)؛ گیتاشناسی نوین کشورها، گردآوری و ترجمه عباس جعفری، تهران: گیتاشناسی، ۱۳۸۲؛ مسعودی، *تنبیه*؛ رحیم مشیری، *کلیات قاره ها*، تهران ۱۳۷۴؛ احمد بن محمد مقرئ، *نفع الطیب*، چاپ احسان عباس، بیروت ۱۳۸۸/۱۹۶۸؛ *الموسوعة العربیه العالمیه*، ریاض: مؤسسه اعمال الموسوعة لنشر و التوزیع، ۱۴۱۹/۱۹۹۹؛ حسین مؤنس، *موسوعة تاریخ الاندلس: تاریخ و فکر و حضاره و تراث*، قاهره ۱۴۱۶/۱۹۹۶؛ عبدالمجید نعمی، *تاریخ الدولة الامویه فی الاندلس*، بیروت [؟ ۱۹۸۶]؛ هرودوت، *تاریخ هرودت*، ترجمه هادی هدایتی، تهران ۱۳۳۶-۱۳۴۰؛ ش: یاقوت حموی؛

Documents on Gibraltar presented to the Spanish cortes, by the Minister of Foreign Affairs, Madrid: [s.n.], 1965; *El²*, s.v. "Dj abal Tūrik" (by C.F. Seybold and A. Iruici Miranda); Carter Vaughn Findley and John Alexander Murray Rothney, *Twentieth-century world*, Boston 1998; Bathilde Larssonneur, *Histoire de Gibraltar*, Paris 1955; *Webster's new geographical dictionary*, Springfield, Mass. 1988.

/ وحید ریاحی /

جبل عامل، منطقه‌ای در جنوب لبنان

۱) **جغرافیا.** منطقه جبل عامل مشتمل است بر سرزمینهای ساحلی و کوهستانی جنوب لبنان. حدود جبل عامل دقیقاً مشخص نیست. این منطقه تقریباً از شمال به رود اُولی (نام قدیم آن: فرادیس) در شمال صیدا، از جنوب به رود قُزن (نام قدیم آن: ابوقطرس / نهر فطرس) در شمال شهر نَهاریه (در فلسطین)، از مشرق تا دریاچه حوله* (معروف به اردن کوچک) و رود

جبل طارق مقر حکومت عیسی بن الحسن، از فرمانروایان بنی مرین و نماینده سلطان ابوالحسن در اندلس، بود. در زمان حکومت وی اوضاع جبل طارق ناآرام شد و منازعاتی میان او و یحیی الفرقاجی، صاحب دیوان، روی داد. در پی شورش قبایل غُمارة*، عیسی به قلعه جبل طارق پناه برد و مدتی بعد کشته شد (ابن خلدون، ج ۷، ص ۳۹۰-۳۹۲).

ابن خلدون نیز در ۷۶۴ و ۷۷۶ از جبل طارق دیدار کرده و در سفر دومش با ابوعبدالله بن زَمْرُک، از فقها و کاتب اِسن احمر، ملاقات کرد (ج ۷، ص ۵۴۹، ۶۳۷-۶۳۸). در ۷۷۴ یاران ابن احمر جبل طارق را محاصره کردند اما لشکرگاه شهر به فرمان ابوبکر بن غازی، فرمانروای بنی مرین، و به وسیله محمد بن عثمان بن الکاس، پسر عموی وی، تقویت شد و سرانجام در پی ارتباط محمد بن عثمان و ابن احمر، محمد این شهر را تصرف کرد (همان، ج ۷، ص ۶۳۴).

از نیمه دوم سده نهم / پانزدهم به بعد، منازعات نیروهای استعماری برای تصرف جبل طارق، موجب ناآرامی سیاسی گسترده‌ای شد. در ۱۴۶۲/۸۶۶ هجری چهارم، از حکام کاستیل، جبل طارق را تصرف کرد و در ۱۵۴۰/۹۴۷ خیرالدین باریاروس* آنجا را تاراج نمود اما در ۱۵۵۲/۹۵۹، شارل کن (شارل اول، از سلاطین اسپانیا) استحکامات شهر را تقویت کرد (د.اسلام، همانجا).

شهر جبل طارق در ۱۷۰۴/۱۱۱۶، طی جنگ جانیشینی اسپانیا (۱۱۱۳-۱۷۰۱/۱۱۲۶)، به تصرف بریتانیا در آمد و مستعمره بریتانیا شناخته شد (> اسنادی درباره جبل طارق<^۱، ص ۱۳-۱۸؛ > فرهنگ جدید جغرافیایی وبستر<^۲، ذیل "Gibraltar"). از آن پس، چند رویداد عمده مانند باز شدن آبراهه سوئز در ۱۸۶۹/۱۲۸۶ و جنگهای جهانی اول و دوم بر اهمیت آن افزود، اما وضع سیاسی جبل طارق علی‌رغم کشمکشها میان اسپانیا و انگلیس و دخالت سازمان ملل برای تعیین سرنوشت آن و نیز تلاشهای انجام شده برای استقلال و اجرای همه‌پرسیها، هنوز به نتیجه مشخص نرسیده است (ج فیندلی^۳ و رائنی^۴، ص ۲۲۱؛ *الموسوعة العربیه العالمیه*، همانجا؛ خوند، ذیل ماده).

منابع: محمدابراهیم آیتی، *اندلس*، یا، *تاریخ حکومت مسلمین در اروپا*، تهران ۱۳۶۳؛ ابن اثیر؛ ابن بطوطه، *رحله ابن بطوطه*، چاپ محمد عبدالنعم عریان، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷؛ ابن خلدون؛ ابن شباط، *قطعة فی وصف الاندلس و صقلیه* من کتاب *صلة السمط و سمة المرط*، در ابن کردبوس، *تاریخ الاندلس لابن الکردبوس*، چاپ احمد مختار عبّادی، مادرید ۱۹۷۱؛ ابن صاحب الصلاة، *المسئ بالامامة*؛ *تاریخ بلاد المغرب و الاندلس فی عهد الموحدين*، چاپ عبدالهادی تازی،

جبل عامل

ص ۷۲؛ فقیه، ص ۹؛ آل سلیمان، ص ۲۵). متوسط دمای سالانه آنجا در ساحل بیش از ۲۰° و در بقیه قسمتهای جبل عامل بین ۱۵° تا ۲۰° است. میزان بارش سالانه نیز میان ۶۰۰ میلیمتر (در سواحل) تا ۱۲۰۰ میلیمتر (به ویژه در ارتفاعات شمال) متغیر است (← اطلس لبنان و العالم، ص ۶۴).

در جبل عامل، به سبب فراوانی منابع آبی و زمینهای حاصلخیز، انواع محصولات کشاورزی، حبوبات، انگور و زیتون و نیز عمل مرغوب تولید می شود (دمشقی، ص ۲۷۹؛ محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۱۵۷-۱۶۰).

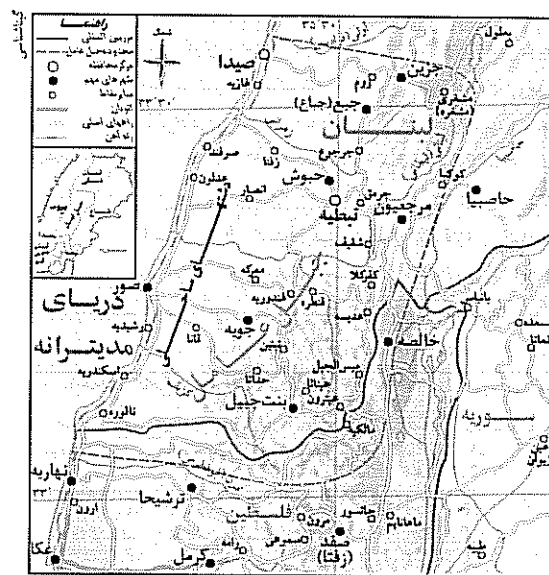
جبل عامل آبادیها و شهرهای بسیار و معروفی دارد. به نوشته آل سلیمان (ص ۱۳) تعداد کل شهرها و روستاهای آن ۳۶۵ آبادی است (نس فقیه، ص ۷۸، که تعداد روستاها ۳۵۰ پارچه ذکر کرده است؛ برای اطلاع تفصیلی درباره این شهرها و روستاها ← محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۲۳۰-۲۷۳؛ آل سلیمان، ص ۵۳-۴۵۵).

برخی از مشهورترین و مهم ترین شهرهای جبل عامل عبارت اند از: صیدا^۱، صور^۲، جزین^۳، نبطیه^۴، اسکندریه^۵، عدلون^۶، از بنت جبیل (در جنوب)، تبین^۷، جتج (جباع، در شمال)، شقیف (در جنوب شرقی نبطیه)، صروفند^۸، عیناتا (نزدیک بنت جبیل)، شغری (مشعره، در شمال)، ناقوره (در جنوب غربی)، و هونین (در جنوب). برخی از این شهرها، مانند صیدا، صور، اسکندریه و عدلون، از بندرهای جبل عامل در دریای مدیترانه به شمار می روند.

در منطقه جبل عامل، علاوه بر راه ساحلی شمالی - جنوبی، سه راه عمده شرقی - غربی صیدا - جزین، صیدا - نبطیه - مرجعیون، و صور - بنت جبیل در ارتباط آبادیهای این منطقه تأثیر فراوان دارد.

جبل عامل آثار تاریخی بسیاری دارد که از مهم ترین آنهاست: آثار شهرهای معروف صور و صیدا و حومه آنها که از قدیم ترین نقاط باستانی جهان اند؛ قلعه های متعدد، مانند شقیف (متعلق به دوره رومیان)، مارون (متعلق به دوره اسلامی)، هونین و تبین و دویبه و قلاویه / قلوبه (متعلق به دوره صلیبیان؛ محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۱۶۱-۱۶۴، ۳۳۷-۳۳۸؛ فقیه، ص ۱۹-۲۸). وجود بیش از چهارصد مسجد، جامع، بازار و مدرسه در جبل عامل گزارش شده است که برخی از آنها معروف اند، از جمله مساجد نبطیه، صور، هونین، جباع، شقراء و مسجد جامع بنت جبیل، بازارها و مدارس جباع، بنت جبیل و نبطیه (محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۱۷۳-۱۸۶).

بر اساس آمار ۱۳۱۱ ش، ساکنان جبل عامل کمی بیش از ۱۲۵۰۰۰ تن بودند (ظاهر، ۱۴۰۷، ص ۲۲). این تعداد در دو دهه قبل به حدود ۱۵۰۰۰۰ تن (فقیه، ص ۷۴؛ آل صفا، ص ۲۴)

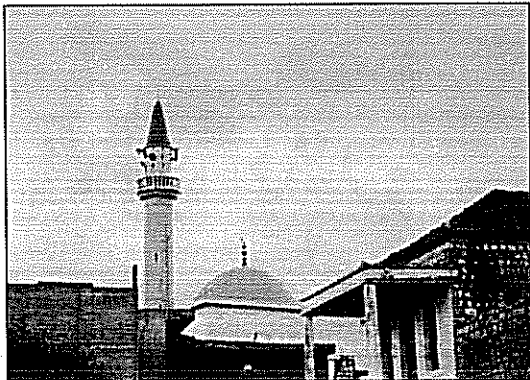
جبل عامل

حاصبیا، و از مغرب به دریای مدیترانه محدود می گردد (محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۶۶-۶۱؛ حسن امین، ص ۳۶؛ ظاهر، ۱۴۲۳، ص ۲۳).

میانگین طول منطقه جبل عامل از شمال تا جنوب حدود هشتاد کیلومتر و میانگین عرض منطقه از مشرق تا مغرب حدود چهل کیلومتر، و در نتیجه، مساحت منطقه جبل عامل حدود ۳۲۰۰ کیلومتر مربع است (حسن امین، ص ۳۷). جبل عامل در تقسیمات کشوری لبنان مدتی به عنوان محافظه (تنها منطبق بر محافظه نبطیه کنونی) به کار رفت (اطلس لبنان و العالم، ص ۷۴). در تقسیمات کشوری کنونی، بیشتر منطقه جبل عامل جزو محافظه های (استانهای) نبطیه و لبنان جنوبی است. ارتفاعات مشرق شهر بنت جبیل، در جنوب لبنان، نیز جبل عامل نامیده می شود.

منطقه جبل عامل عمدتاً از کوهها و تپه های به هم پیوسته و دشتهای ساحلی تشکیل شده است. در این منطقه ارتفاع از مغرب به مشرق افزایش می یابد، به طوری که در بعضی قسمتهای شرقی آن، ارتفاع به بیش از هزار متر می رسد.

جبل عامل دشتهای ساحلی باریک و حاصلخیزی دارد، از جمله صور، عدلون، غازیه (هر سه در مغرب جبل عامل)، مرجعیون (در مشرق) و زمیله (در شمال). رودهای متعددی چون لیثانی / لیطانی و زهرانی و اولی، و همچنین چشمه ها و چاههای فراوان، آب آشامیدنی و زراعی اهالی آن را تأمین می کند (← فقیه، ص ۲۸-۳۰). مؤلفان بر آب و هوای خوش و عالی جبل عامل تأکید کرده اند (← محسن امین، ۱۴۰۳،

مسجد جامع بنت جبیل

در دوران خلافت عثمان بن عفان (حک: ۲۳-۳۵)، باز می‌گردد. وقتی ابوذر به دمشق رسید، معاویه بن ابی سفیان (حک: ۴۱-۶۰)، والی شام، که مخالفان خود را به منطقه ساحلی شام یا جبل عامل تبعید می‌کرد، او را مانند دیگر مخالفان به این منطقه فرستاد. ابوذر در این سرزمین به معرفی و بیان دیدگاههایش درباره خلافت و مقام امیرالمؤمنان علیه السلام پرداخت و همین امر باعث شد معاویه او را مجدداً به مدینه بازگرداند (طبری، ج ۴، ص ۲۸۳؛ حرعاملی، قسم ۱، ص ۱۳). برخی معتقدند که هنوز هم در دو روستای صرفند و میس الجبل جایگاههایی که ابوذر در آنجا آرا و مطالب خود را بیان کرده است، وجود دارد و مردم آنها را زیارت می‌کنند (بنوت، ص ۳۳-۳۲؛ محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۸۳-۸۵).

ظاهراً از قرن چهارم به بعد، تعداد شیعیان در شام و جبل عامل افزایش یافت (مقدسی، ص ۱۷۹؛ ناصرخسرو، ص ۲۴؛ محمدکاظم مکی، ص ۶۲). شیعیان جبل عامل در سده‌های ششم - هشتم به رافضه معروف شدند (دمشقی، ص ۲۷۹؛ ابن بطوطه، ج ۱، ص ۷۹؛ قلقشندی، ج ۴، ص ۱۵۳-۱۵۴). در اواخر قرن یازدهم، به شیعیان این منطقه اختصاصاً متاوله می‌گفتند که برخی این کلمه را برگرفته از عبارت «مَثَ وَلِیَّ اِلَعْلَ» (با ولایت علی بمیر) می‌دانند که به تدریج به صورت متولی و سپس متوالی درآمد (محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۶۸-۶۷؛ محمدکاظم مکی، ص ۶۶-۶۴؛ فقیه، ص ۳۱؛ نیز به د. اسلام، چاپ دوم، ذیل "Mutawālī").

تدوین تاریخ جبل عامل، به سبب کمبود منابع کهن، دشوار به نظر می‌رسد و ظاهراً تا پیش از اواسط سده ششم منبعی درباره تاریخ جبل عامل در دسترس نیست (مهاجر، ۱۴۲۱، ص ۸-۷؛ محمدکاظم مکی، ص ۶۶).

در سال ۱۵، یزید بن ابی سفیان احتمالاً با مشارکت

و بنابر گزارش ۱۳۷۹ ش / ۲۰۰۰ به نیم میلیون تن رسید (شرف‌الدین، ص ۶۲۴). از جمعیت جبل عامل، بیش از ۹۰٪ شیعه دوازده امامی، حدود ۵٪ اهل سنت و ۵٪ دیگر مسیحی مارونی‌اند. مارونی‌ها از ۱۱۷۳ در بخشهایی از جبل عامل ساکن شده‌اند (فقیه، ص ۳۱-۳۰؛ ظاهر، ۱۴۲۳، ص ۲۴-۲۵؛ همو، ۱۴۰۷، ص ۲۳-۲۲).

۲) تاریخ. نام این سرزمین در منابع به صورتهای جبل الجلیل، جبل الخلیل، جبل عامله، جبل بنی عامله، بلاد بشاره یا بشارتین ذکر شده است (بلاذری، ص ۳۴۶؛ یعقوبی، ص ۳۲۷؛ مقدسی، ص ۱۶۱-۱۶۲؛ یاقوت حموی، ذیل «الجلیل»؛ ابن اثیر، ج ۱۲، ص ۱۲۹؛ محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۴۷-۴۹؛ فقیه، ص ۱۵؛ آل سلیمان، ص ۴۸).

نخستین بار این نام به صورت جبل یا ناحیه جلیل (در زبان عبری به معنای دایره) در عهد جدید (انجیل متی، ۱۲: ۴، ۲۸: ۱۰، ۱۶) آمده است (محمدکاظم مکی، ص ۴۲). جبل الجلیل، به سبب کوچ قبیله قحطانی عامله (بنی عامله) از یمن به شام، پس از سیل عزم در سده دوم میلادی و ظاهراً از سده چهارم هجری جبل عامله / جبل عامل نامیده شد (ابن حائک، ص ۲۴۳، ۲۴۵؛ مقدسی، همانجا؛ محمدکاظم مکی، ص ۴۲، ۴۴؛ قس فقیه، ص ۷۴، که هجرت عامله را سیصد سال پیش از میلاد ذکر کرده است).

پس از آنکه در ۵۸۶، صلاح‌الدین ایوبی (حک: ۵۶۴-۵۸۹) بخش اعظم جبل عامل را به یکی از سردارانش به نام حسام‌الدین محمد بن بشاره عاملی واگذار کرد، جبل عامل به بلاد بشاره معروف شد (مهاجر، ۱۴۱۳، ص ۲۲۸-۲۲۹؛ محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۶۴-۶۵؛ آل سلیمان، ص ۲۰). برخی، نام بلاد بشاره را به بشار بن معن، سرسلسله مغنیان، نسبت داده‌اند (آل صفا، ص ۲۷-۲۸؛ فقیه، ص ۷۳، ۷۶-۷۵).

جبل عامل به دلایل گوناگون سرزمین مقدس به شمار می‌رود، از جمله به سبب وجود مزارات بسیاری از پیامبران و اولیا و بزرگانی چون یوشع بن نون وصی موسی علیه السلام و حزقیل پیامبر (محسن امین، ۱۴۰۳، ص ۱۷۸-۱۸۰)؛ تردد حضرت مسیح علیه السلام در بخشهای مختلف آن (انجیل یوحنا، ۴: ۴۷-۴۳؛ انجیل متی، ۲۸: ۱۰، ۱۶)؛ و روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم که الجلیل را جزو کوههای مقدس شمرده است (ابن شداد، ج ۲، قسم ۲، ص ۳۷؛ نیز به آل سلیمان، ص ۴۲-۴۳).

جبل عامل سرزمین شیعیان شمرده می‌شود. مشهور است که اهالی آن پیش از دیگر شهرها به تشیع گرویدند و این به زمان تبعید ابوذر غفاری (جندب بن جناده) به شام در سال ۲۴،

قلعه شقیف

شَرْخِیلِ بن حَسَنَه (هر دو از سرداران فاتح شام)، پس از فتح دمشق و شهرهای ساحلی دمشق، جبل عامل را گشودند (بلاذری، ص ۱۷۲-۱۷۳؛ محمدعلی مکی، ص ۲۶، ۲۸؛ بنوّت، ص ۳۰).

چنین به نظر می‌رسد که عربهای بنی‌عامله (به تناوب از قرن اول تا اوایل قرن دهم) در طول فرمانروایی امویان و عباسیان و دولتهای حاکم در شام مثل طولونیان، اخشیدیان، حمدانیان، فاطمیان، ایوبیان و ممالیک همچنان در جبل عامل می‌زیستند و امورشان را خاندانهای برجسته، به شیوهٔ تیولداران اداره می‌کردند (آل‌صفا، ص ۳۳-۳۴؛ بنوّت، ص ۳۷؛ نیز به ادامهٔ مقاله).

در ۱۹۵، زمان خلافت امین عباسی (حک: ۱۹۳-۱۹۸)، یکی از نوادگان معاویه به نام علی بن عبدالله بن خالد بن یزید و ملقب به ابوالعَظِیْمَر در جبل عامل بر ضد عباسیان قیام کرد و مدعی مهدویت شد که سپاهیان عباسی به سرداری محمد بن صالح بن بَیْشِ کلابی او را در شُعبا سرکوب کردند (طبری، ج ۸، ص ۴۱۵؛ ابن‌اثیر، ج ۶، ص ۲۴۹-۲۵۰).

مردم جبل عامل در ۲۲۶ یا ۲۲۷ در قیام تمیم ابوخرَب لَخمی، معروف به مُبَرِّق، برضد عباسیان شرکت کردند و شکست خوردند (ابن‌اثیر، ج ۶، ص ۲۲۷-۲۲۸؛ بنوّت، ص ۳۶). در حدود ۳۶۰ فاطمیان به شام یورش بردند و با تصرف جبل عامل، حکومت صیدا (مرکز جبل عامل) را به ابوالفتح بن الشیخ مغربی سپردند (محمدعلی مکی، ص ۸۸).

عباسیان پس از پس گرفتن دمشق در ۳۶۴، سپاهی به سرداری اَفْتِکین / هفتکین برای تصرف جبل عامل راهی جنوب لبنان کردند. ابوالفتح مذکور، حاکم فاطمی صیدا، بار اول با اَفْتِکین صلح کرد، ولی بار دوم با وی جنگید و شکست خورد و صیدا در معرض تجاوز و غارت قرار گرفت (ابن‌اثیر، ج ۸، ص ۶۵۷؛ کردعلی، ج ۱، ص ۳۰-۳۱، ۲۰۵).

در ۳۸۶ یا ۳۸۷ دریاورد ماجراجویی به نام علاقه بر ضد فاطمیان (حک: ۲۹۷-۵۶۷) قیام کرد. او شهر صور را تصرف

نمود و به نام خود سکه زد و وقتی شنید سپاه فاطمیان برای سرکوب وی به راه افتاده است، از رومیان شرقی (بیزانسیان) کمک خواست. سپاه فاطمی به سرداری ابوعبدالله حسین بن ناصرالدوله حمدانی نخست کشتیهای بیزانسی را درهم شکست و آنگاه شهر صور را محاصره کرد؛ علاقه دستگیر و به قاهره فرستاده شد و در آنجا به قتل رسید و صور مجدداً جزو قلمرو فاطمیان شد (ابن‌اثیر، ج ۹، ص ۱۲۰؛ محمدعلی مکی، ص ۹۳؛ بنوّت، ص ۳۸).

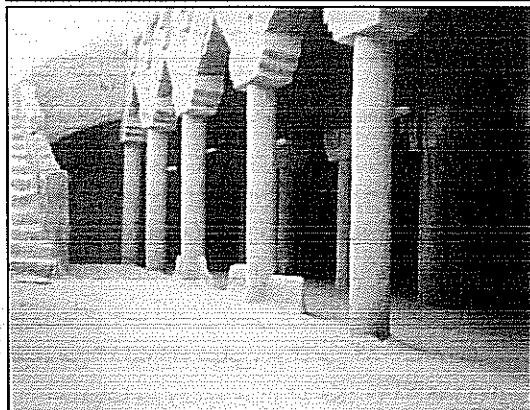
در حدود ۴۲۰، خلیفهٔ فاطمی الظاهر (حک: ۴۱۱-۴۲۷) سپاهی، به سرداری ابرمنصور انوشکین دُزیری / دُزری، برای کمک مردم جبل عامل که از وی استمداد جسته بودند، بر ضد صالح بن مرداس (حاکم حلب) فرستاد. انوشکین موجب رواج مذهب دروزی در وادی تَیْم شد (ابن‌اثیر، ج ۹، ص ۲۳۱، ۳۹۲؛ حرّ، ص ۳۱-۳۲؛ محمدعلی مکی، ص ۹۴-۹۶؛ کردعلی، ج ۱، ص ۲۲۴).

در ۴۶۲، قاضی عین‌الدوله بن ابی‌عَقیل، در صور امارتی مستقل به وجود آورد که حدود بیست سال دوام یافت. فاطمیان سپاهی، به فرماندهی بدرالجمالی^۵، راهی صور کردند ولی وی به عللی عقب‌نشینی کرد و نتوانست شهر را تصرف کند. در ۴۸۶، سپاه فاطمی موفق به بازپس‌گیری صور شد (ابن‌اثیر، ج ۱۰، ص ۶۰، ۲۲۳؛ بنوّت، ص ۳۹).

صلیبیان در ۴۹۳، در راه بیت‌المقدس، از منطقهٔ جبل عامل گذشتند و در ۴۹۹ قلعهٔ تبین را برای نظارت بر محاصرهٔ شهر صور و در ۵۰۱ قلعهٔ تل‌معشوق را برای تقویت محاصرهٔ صور ساختند (ابن‌قلانسی، ص ۲۵۵؛ ابن‌اثیر، ج ۱۰، ص ۴۵۵؛ مهاجر، ۱۴۲۱، ص ۱۹، ۲۲-۲۲). در ۵۰۵، صلیبیان شهر صور را محاصره کردند، ولی حاکم دمشق، ظهیرالدین طُغْتِکین بن بوری (حک: ۴۹۷-۵۲۲؛ به بوریان^۶)، و گروهی از مردم جبل عامل به یاری مردم صور شتافتند و شهر را از محاصره درآوردند (ابن‌قلانسی، ص ۲۸۴-۲۸۵؛ ابن‌اثیر، ج ۱۰، ص ۴۸۸-۴۹۰). با سقوط شهر مستحکم صور به دست صلیبیان در ۵۱۸/۱۱۲۴، تمام منطقهٔ جبل عامل تحت اشغال آنان درآمد (ابن‌قلانسی، ص ۳۳۶-۳۳۷؛ بنوّت، ص ۴۹-۵۰؛ نیز به صورت^۷).

صلیبیان پس از تصرف جبل عامل چند قلعه و در رأس آنها قلعهٔ بسیار محکم و مشهور شقیف (تاریخ بنا: ۵۳۰/۱۱۳۵) را، برای تسلط بیشتر بر منطقه و جلوگیری از هرگونه حملهٔ مسلمانان، بنا کردند (مهاجر، ۱۴۲۱، ص ۴۳-۴۴؛ بنوّت، ص ۵۴).

از ۵۵۱ تا ۵۶۵ اَنابِک نورالدین محمود زنگی (حک: ۵۴۱-۵۶۹) بارها به جبل لبنان حمله کرد و شیعیان منطقه از

مسجد الحسینی واقع در شقرا

در زمان معنیان، جمع‌آوری مالیات، تعیین مرز مناطق، نفوذ خاندانها و نیز بعضی مسائل مذهبی موجب درگیریهای شدیدی میان معنیان و هم‌پیمانانشان از یک‌سو و برخی تیولداران و مردم جبل عامل از سویی دیگر شد، که بارزترین آنها نبردهای انصار اول در ۱۰۴۸، عینائای سوم در ۱۰۷۰، نبطیه اول: در ۱۰۷۷ و نبرد وادی کفور در ۱۰۷۸ است (شهابی، ج ۳، ص ۹۳۴؛ فقیه، ص ۱۷۶-۱۷۹؛ بنوت، ص ۹۵؛ احمدرضا، ص ۴۳۱-۴۳۲).

پس از معنیان، شهابیان* (حک: ۱۱۰۹-۱۲۵۷) بر جبل عامل مسلط شدند. پس از مرگ امیر بشیر شهاب اول در ۱۱۱۸، والی عثمانی صیدا، بشیرپاشا، سیاستش را در برابر مردم جبل عامل تغییر داد و حکومت جبل عامل را از شوف جدا کرد؛ صفد و عکا را به ظاهر عمرزیدانی، اقلیم شومر و قفاح را به آل منکر، و اقلیم شقیف را به آل صعب سپرد (بنوت، ص ۹۷). امیر حیدر شهابی، که در ابتدا عثمانیها او را برای مقابله با شهابیون روی کار آوردند، از این تقسیم‌بندی و محدود کردن قلمروش خشمگین شد و در ۱۱۲۰ جبل عامل را تصرف کرد. پس از وی پسرش، امیر ملحم شهابی (حک: ۱۲۳۶-۱۲۹۴)، نیز به دستور حاکم صیدا، سعدالدین پاشا، به این منطقه لشکرکشی کرد و مردم را کشت و

دست وی سختیهای بسیاری کشیدند (ابن قلاسی، ص ۵۲۰ به بعد؛ محمدعلی مکی، ص ۱۳۵-۱۶۱؛ حرّ، ص ۳۳-۳۴).

پس از نبرد تاریخی حطین* در ۵۸۳ و سرکوب صلیبیان، مناطق گوناگون جبل عامل، به‌جز صور و قلعه شقیف، به تصرف صلاح‌الدین ایوبی در آمد (عَمادالدین کاتب، ص ۱۹۹-۲۰۰؛ ابن‌اثیر، ج ۱۱، ص ۵۴۲-۵۴۴؛ ابن‌ایاس، ج ۱، قسم ۱، ص ۲۴۹). با این‌حال، درگیریهای پراکنده میان سپاه ایوبی و صلیبیان در جبل عامل تا اواخر این سده و اوایل سده هفتم ادامه یافت (ابن‌اثیر، ج ۱۲، ص ۱۲۶-۱۲۹، ۳۲۰-۳۲۲).

بر اساس توافقنامه یافا میان ملک عادل ایوبی و آموری دی لوزینیان صلیبی در ۶۰۰ و نیز صلح میان ملک کامل ایوبی و امپراتور فریدریک آلمانی در ۶۲۶، جبل عامل تحت سلطه مجدد صلیبیان قرار گرفت (ابن‌تغری بردی، ج ۶، ص ۲۷۱-۲۷۲؛ محمدعلی مکی، ص ۱۸۶-۱۸۹؛ مهاجر، ۱۴۲۱، ص ۶۲۶؛ نیز مقررزی، ج ۱، ص ۳۵۳-۳۵۴).

در ۶۶۴-۶۶۷، بَسیزَس اول* ملقب به بندقدراری (حک: ۶۵۸-۶۷۶)، چهارمین سلطان مملوکی مصر، صلیبیان را از جبل عامل، که در آن زمان مملکت شقیف نامیده می‌شد، بیرون کرد (قلقشندی، ج ۱۴، ص ۴۱-۴۰؛ شرف‌الدین، ص ۶۳۱). تقریباً از این تاریخ تا ۹۲۲، که عثمانیها جبل عامل را تصرف کردند، این منطقه جزو قلمرو ممالیک مصر بود (عَمّ، ص ۳۴؛ نیز عَمّ ادامه مقاله).

از اواخر سده ششم، برخی خاندانهای متمول و بانفوذ در جبل عامل به‌صورت تیول بر قسمتهایی از آن حکومت می‌کردند، از جمله آل‌بشاره منسوب به نخستین امیر آنان حسام‌الدین بشاره (حک: ۵۸۶-۵۹۷)، از سرداران صلاح‌الدین ایوبی، که حدود یک‌دهه بر جبل عامل حکومت کردند: آل وائل / آل‌صغیر؛ آل‌سودون؛ آل‌شکر؛ آل‌میشطاح و آل منکر (محمدکاظم مکی، ص ۷۳؛ آل‌صفا، ص ۲۷-۲۸، ۳۶-۴۹، ۶۶؛ نیز عَمّ درویش، ص ۸۰-۶۳).

در ۹۲۲، سلطان سلیم اول عثمانی (حک: ۹۱۸-۹۲۶) در نبرد معروف مَرَج دابق* ملک اشرف چرکسی، سلطان مملوکی، را شکست داد. با پیروزی وی، جبل عامل نیز، مانند بقیه قسمتهای شام، چهار قرن در سیطره دولت عثمانی قرار گرفت (عَمّ محمدعلی مکی، ص ۲۷۶-۲۸۰؛ درویش، ص ۲۷).

خاندانهای بانفوذ جبل عامل در دوره عثمانی، همچنان قدرت خود را حفظ کردند و بَنی مَعْن*، از خاندانهای دروژی، رسماً از جانب عثمانیان امارت یافتند (۹۲۲-۱۱۰۸). دولت عثمانی از ۱۰۱۲ بخشی از جبل عامل را جزو تیول امیر فخرالدین دوم معنی (۹۸۰-۱۰۴۵) و امیران جانشین او قرار داد (درویش، ص ۹۰-۹۲؛ آل‌صفا، ص ۱۰۸-۱۱۴؛ شهابی، ج ۳، ص ۸۱۳).

جبل عامل

ویرانی بسیار به بار آورد (همان، ص ۹۸؛ شهابی، ج ۴، ص ۱۰۴۸). کشمکشها میان شهابیان و تیولداران محلی به نبردهایی چون یارون، انصار دوم، انصار سوم و مرج عیون اول در اواسط سده دوازدهم انجامید (فقیه، ص ۱۹۳-۱۹۶؛ شهابی، ج ۴، ص ۱۰۷۱؛ بنّوت، ص ۹۹-۱۰۰). در نیمه دوم این قرن و پس از نبردهایی مثل صفد و تزیخا (دولاب) میان ظاهر عمر (حک: ۱۱۱۸-۱۱۹۰) و ناصیف نصار (حک: ۱۱۶۳-۱۱۹۵)، مشهورترین و مقتدرترین حاکم جبل عامل، این دو باهم متحد شدند و عهدنامه عکا را در ۸ رجب ۱۱۸۱ امضا کردند. ظاهر عمر با حاکم مصر، علی بیگ کبیر، نیز هم پیمان شد (حسن امین، ص ۱۸۸-۱۹۱؛ آل صفا، ص ۱۱۴-۱۲۱؛ فقیه، ص ۲۰۶-۲۱۲) و در نتیجه سه قدرت متحد، در مخالفت با دولت عثمانی، در منطقه به وجود آمد.

در ۱۱۸۵ عثمان پاشا، والی دمشق، به کمک والی صیدا و شهابیان همراه با سپاهی انبوه به جنگ حاکم جبل عامل و متحدش، ظاهر عمر، رفت. میان دو سپاه چند درگیری از جمله بحر (یا بحیره الحوله) کفر رمان (یا تبطیة دوم) و سهل غازیه روی داد که عمدتاً پیروزی از آن حاکم جبل عامل بود. این پیروزیها موجب آرامش نسبی گردید (شرف الدین، ص ۶۳۳؛ فقیه، ص ۲۱۳-۲۲۷؛ شهابی، ج ۴، ص ۱۰۸۴-۱۰۸۸).

احمد پاشا معروف به جزار^۵ (حک: ۱۱۹۰-۱۲۱۹) از بدو امارتش بر صیدا قصد تصرف کامل جبل عامل را داشت. او، پس از چند بار لشکرکشی، طی نبرد یارون در ۱۱۹۵ و کشتن شیخ ناصیف نصار، جبل عامل را تصرف کرد و حدود ۲۵ سال بر آنجا فرمان راند و فجایع زیادی به بار آورد (حسن امین، ص ۲۱۶-۲۲۲، ۳۱۹-۳۱۳، ۳۴۹-۳۵۳؛ شرف الدین، ص ۶۳۴؛ آل صفا، ص ۱۳۶-۱۳۹).

در ۱۲۵۱، با تصرف شام از سوی سپاهیان مصری به رهبری ابراهیم پاشا، فرزند محمد علی پاشا، جبل عامل نیز زیر سیطره ابراهیم پاشا قرار گرفت. ابراهیم پاشا آنجا را به بشیر شهاب ثانی سپرد و او فرزند خود، امیر مجید، را والی جبل عامل کرد. امیر مجید سیاست سرکوب و خشونت در پیش گرفت که با قیام مسلحانه مردم، به رهبری حسین بیگ و محمد علی بیگ شیب، از ۱۲۵۲ تا ۱۲۵۵ رویه رو گردید (آل صفا، ص ۱۴۶-۱۴۹؛ فقیه، ص ۲۹۳-۲۹۴؛ شرف الدین، ص ۶۳۵).

در ۱۲۵۶، رهبری قیام مردم جبل عامل را حمدالمحمود (متوفی ۱۲۶۹)، مشهورترین حاکم پس از ناصیف نصار از خاندان آل علی صغیر، برعهده گرفت. او به کمک عثمانیها نیروهای امیر مجید شهابی را شکست داد و مصریان را تعقیب و از جبل عامل بیرون کرد. آنگاه عثمانیها امارت جبل عامل را به او سپردند (آل صفا، ص ۱۵۰-۱۵۷؛ فقیه، ص ۲۹۵-۳۰۶).

دولت عثمانی در ۱۲۸۲ خاندانهای برجسته و تیولداران جبل عامل را از بین برد و تا ۱۳۳۶ عثمانیها در این منطقه حکومت کردند (آل صفا، ص ۱۶۵-۱۷۰). جبل عامل در دوره عثمانی به دو بخش شمالی به نام بلاد شقیف و جنوبی مشهور به بلاد بشاره تقسیم شد. بلاد شقیف شامل چهار ناحیه بود: شقیف به مرکزیت نبطیه، شومر به مرکزیت آبادی انصار، اقلیم تفاح به مرکزیت جُنع و ناحیه چَرن به مرکزیت چَرن. بلاد بشاره نیز شامل چهار ناحیه بود: جبل هونین به مرکزیت بنت جیل، جبل تبنین به مرکزیت تبنین، ساحل قانا به مرکزیت قانا و ساحل معرکه به مرکزیت صور. هر یک از این نواحی هشت گانه جبل عامل را حاکمی اداره می کرد و همگی زیر نظر حاکم کل جبل عامل بودند (محسن امین، ص ۱۴۰۳، ص ۱۳۱-۱۳۲). همچنین در دوره تسلط عثمانیها بر جبل عامل، برای هریک از هشت ناحیه این منطقه، قاضیان شیعه به عنوان نایب و سه قاضی برای شهرهای صیدا و صور و مرجعیون انتخاب شدند (همان، ص ۱۳۶).

پس از جنگ اول جهانی (۱۹۱۴-۱۹۱۸) و اضمحلال دولت عثمانی، مردم جبل عامل با استعمار فرانسه - که بیشتر لبنان، از جمله شهرهای ساحلی و دشتهای جنوب لبنان، را تصرف کرده بود - مخالفت کردند و خواستار ملحق شدن به سوریه، زیر نظر ملک فیصل اول (متوفی ۱۳۱۲ ش)، شدند (بنّوت، ص ۲۰۳؛ آل صفا، ص ۲۲۶). با استقلال لبنان در ۲ آذر ۱۳۲۲ / ۲۲ نوامبر ۱۹۴۳، جبل عامل جزو این کشور شد (بنّوت، ص ۲۹۳-۲۹۴).

در ۱۳۵۷ ش با حمله ارتش اسرائیل به جنوب لبنان، که با تصرف بیشتر مناطق جبل عامل همراه بود، جنایات و صدمات زیادی به اهالی وارد شد (همان، ص ۳۳۱-۳۳۳).

در ۱۳۶۱ ش، اسرائیل بار دیگر به سراسر لبنان حمله و جبل عامل را اشغال کرد و دست به کشتار و غارت مردم و بازداشت سران منطقه زد. مردم جبل عامل نیز در طول اشغال، با مقاومت همه جانبه، نیروهای اشغالگر را در ۱۳۷۹ ش / ۲۰۰۰ وادار به عقب نشینی از جبل عامل کردند (سويد، ص ۱۵-۲۰؛ بنّوت، ص ۳۴۷-۳۶۸).

به مردم این منطقه عاملی گفته می شود (سمعانی، ج ۴، ص ۱۱۸-۱۱۹). این منطقه از آغاز دوره اسلامی به داشتن مردمی باتقوا و طالب علم و نیز به داشتن فقهای مبرز و ادبا و شعرا و اندیشمندان بسیار مشهور بوده است.

نامورترین شاعران و ادیبان جبل عامل این اشخاص بوده اند: عیّی بن رقا^۶ (متوفی ۱۰۰۰) شاعر معروف و لیدین عبدالملک اموی (حک: ۸۶-۹۶) و معاصر جریر، شاعر بزرگ عصر اموی (ازهری، ج ۲، ص ۴۲۲، ذیل «عمل»؛ ابوالفداء، ج ۱، ص ۱۰۴؛

مرتضی زبیدی، ج ۲۱، ص ۱۱۵؛ فقیه، ص ۸۵؛ عبدالمحسن بن احمد بن غالب صوری (متوفی ۴۱۹؛ حرّ عاملی، قسم ۱، ص ۱۱۴؛ محسن امین، ۱۴۰۳ الف، ج ۸، ص ۹۴-۹۹)؛ علی بن محمد بیاضی* (متوفی ۷۹۱)؛ و تقی الدین ابراهیم بن علی کفعمی* (متوفی ۹۰۵؛ حرّ عاملی، قسم ۱، ص ۲۸-۲۹؛ محسن امین، ۱۴۰۳ الف، ج ۲، ص ۱۸۴-۱۸۹). البته، احوال علما و فقیهای جبل عامل تا قرن ششم تا حدودی مبهم است و احتمالاً دانشمندان آن از مهاجران حلب و طرابلس و صیدا بوده‌اند (محسن امین، ۱۴۰۳ ب، ص ۷۷-۷۸). بزرگانی چون ابوبکر خطیب بغدادی* مؤلف تاریخ بغداد، ابوالقاسم علی بن حسن بن عساکر (ع ابن عساکر)* مؤلف تاریخ مدینه دمشق که ده سال در صور اقامت گزید و حضورش تأثیر بسیاری در تقویت نهضت فرهنگی در جبل عامل داشت، ناصربن ابراهیمی بویبی* (متوفی ۵۸۳)، عبدالله بن حسین تستری* و پزشک مشهور داود بن عمر انطاکی (ع داود انطاکی)* در جبل عامل مدتی اقامت کردند.

با ظهور دانشمند بزرگ شیعی، محمد بن مکی جزینی معروف به شهید اول* (تاریخ شهادت: ۷۸۶)، جبل عامل رونق علمی یافت و به تدریج یکی از بزرگ‌ترین حوزه‌های علمیه شیعه شد. محمد بن مکی از دانش‌آموختگان حوزه حله بود و به همین سبب، مؤلفان تاریخ فقه، حوزه جبل عامل را استمرار حوزه حله می‌دانند. این حوزه تا اواخر قرن دوازدهم، بزرگ‌ترین حوزه علمیه شیعی شناخته می‌شد و عالمان و فقیهان و محدثان ناموری از آن برخاستند، همچون زین الدین بن علی جبعی معروف به شهید ثانی* (تاریخ شهادت: ۹۶۵)، فرزندش معروف به صاحب معالم* و نواده‌اش معروف به صاحب مدارک، حسین بن عبدالصمد حارثی* و فرزندش بهاء الدین عاملی، محمد بن حسن حرّ عاملی* و علی بن عبدالعال کرکی معروف به محقق ثانی* / کرکی شمار بسیار زیاد عالمان منطقه جبل عامل و پویایی علمی آنان موجب توجه تاریخ‌نگاران و محققان شده است؛ در تشییع جنازه دختر شهید ثانی، معروف به ست‌المشایخ* و از مجتهدان شاگردپرور حوزه جبل عامل، هفتاد مجتهد حاضر بودند (حرّ عاملی، قسم ۱، ص ۱۵). به نوشته فقیه (ص ۱۰)، وقتی در ۱۱۹۵، به دستور احمدپاشا جزّار، والی عثمانی صیدا، آثار و تألیفات عالمان جبل عامل سوزانده شد، حجم این آثار به اندازه‌ای بود که مأموران حکومت تا هفت روز در عکا به سوزاندن کتاب مشغول بودند (برای اطلاع از عالمان جبل عامل، به ویژه برآمدگان حوزه آن ع حرّ عاملی، ۱۳۶۲ ش؛ نیز ع حوزه علمیه*).

مهاجرت نقطه عطفی در تاریخ ایران و شیعه به شمار می‌آید و بررسیهای چندی درباره کیفیت و تأثیرات آن صورت گرفته است. از جمله این بررسیها کتاب الهجرة العاملیّة الی ایران فی العصر الصفوی (بیروت ۱۴۱۰/۱۹۸۹) تألیف جعفر مهاجر، و کتاب مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی (تهران ۱۳۷۷ ش) تألیف مهدی فرهانی منفرد شایان ذکر است. در دوران حکومت احمدپاشا جزّار نیز، سختگیریهای وی بر علمای جبل عامل سبب مهاجرت شمار دیگری از آنان شد، تا حدی که بیش از هفتاد عالم از جبل عامل گریختند و راهی ایران و عراق شدند (آل صفا، ص ۲۷۱؛ محمدکاظم مکی، ص ۹۷؛ نیز ع ابن صعب، ص ۱۰۳-۱۲۲).

شماری از عالمان عاملی نیز به هند رفتند و در آنجا مناصب علمی و سیاسی یافتند، از جمله خواهرزاده شیخ بهائی به نام محمد بن علی خاتون (متوفی ۱۰۴۹؛ ع خاتون، ۵، آل) که میان دربار هند و ایران، به مقام سفارت رسید (حرّ عاملی، قسم ۱، ص ۱۴۱-۱۵۴، ۱۶۹؛ مروّه، ص ۴۴-۵۹؛ فقیه، ص ۶۶، ۹۳-۹۴؛ محسن امین، ۱۴۰۳ الف، ج ۹، ص ۱۶۷-۱۷۷، ۲۳۴-۲۳۹، ج ۱۰، ص ۱۱-۱۱).

منابع: علاوه بر کتاب مقدّس عهد جدید؛ ابراهیم آل سلیمان، بلدان جبل عامل: قلاعه و مدارسه و جسوره و مروجّه و مطاخنه و جباله و مشاهد، بیروت ۱۴۱۵/۱۹۹۵؛ محمدجابر آل صفا، تاریخ جبل عامل، بیروت ۱۹۸۱؛ ابن اثیر؛ ابن یاس، بدائع الزهور فی وقائع الدهور، چاپ محمد مصطفی، قاهره ۱۴۰۲/۱۴۰۴، ۱۹۸۲-۱۹۸۴؛ ابن بطوطه، رحلة ابن بطوطه، چاپ محمد عبدالمنعم عریان، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۷؛ ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، قاهره [۱۳۸۳؟] / [۱۳۹۲-۱۹۶۳؟] / ۱۹۷۲؛ ابن حانک، صفة جزيرة العرب، چاپ محمد بن علی أکوع، بغداد ۱۹۸۹؛ ابن شدّاد، الاغلاقی الخطیرة فی ذکر امراء الشام و الجزيرة، ج ۲، قسم ۲، چاپ سامی دهان، دمشق ۱۳۸۲/۱۹۶۲؛ ابن قلاسی، تاریخ دمشق، چاپ سهیل زکار، دمشق ۱۴۰۳/۱۹۸۳؛ اسماعیل بن علی ابوالفداء، المختصر فی اخبار البشر: تاریخ ابی الفداء، بیروت دارالمعرفة، [بی تا]؛ احمد رضا، «المناولة او الشيعة فی جبل عامل»، المقتطف، ج ۳۶، ش ۵ (ربیع الثانی ۱۳۲۸)؛ محمد بن احمد ازهری، تهذیب اللغة، ج ۲، چاپ محمد علی نجار، قاهره [بی تا]؛ اطلس لبنان و العالم، بیروت: جیو پروجکس، ۱۹۸۷؛ حسن امین، جبل عامل: السیف والقلم، بیروت ۱۴۲۳/۲۰۰۳؛ محسن امین، اعیان الشيعة، بیروت ۱۴۰۳ الف؛ همو، خطط جبل عامل، چاپ حسن امین، بیروت ۱۴۰۳ ب؛ بلاذری (بیروت)؛ جهاد بنوّت، حرکات النضال فی جبل عامل، بیروت ۱۹۹۳؛ عبدالمجید حرّ، معالم الادب العاملی: من بدایة القرن الرابع الهجری / العاشر المیلادی حتی نهاية القرن الثانی عشر الهجری / الثامن عشر المیلادی، بیروت ۱۴۰۲/۱۹۸۲؛ محمد بن حسن حرّ عاملی، اصل الأمل، چاپ احمد حسینی، بغداد [۱۹۶۵]، چاپ افت قم

در سده‌های دهم و یازدهم، بر اثر فشار دولت عثمانی از یکسو و دعوت حکومت شیعی تازه تأسیس صفوی از سوی دیگر، بسیاری از علمای جبل عامل به ایران هجرت کردند. این

۱۳۶۲ ش؛ علی‌ابراهیم درویش، جبل عامل بین ۱۵۱۶-۱۶۹۷؛ الحیاة السیاسیة و الثقافیة، بیروت ۱۴۱۴/۱۹۹۳؛ محمد بن ابی طالب دمشق، کتاب نسخه‌الدهر فی عجائب البر و البحر، بیروت ۱۴۰۸/۱۹۸۸؛ سمانی؛ محمود سید، الجنوب اللبانی فی مواجهة اسرائیل: ۵۰ عاماً من القمود و المقاومة، بیروت ۱۹۹۸؛ خلیل شرف‌الدین، تاریخ الزراریة و البلاد العاملیة: ماضیاً و حاضراً و تطلعات، بیروت ۱۴۲۱/۲۰۰۰؛ حیدر احمد شهابی، تاریخ الامیر حیدر احمد الشهابی، چاپ مارون رعد، [بیروت] ۱۹۹۳؛ طبری، تاریخ (بیروت)؛ سلیمان ظاهر، جبل عامل فی الحرب الکویتیة، بیروت ۱۴۰۷/۱۹۸۶؛ همو، صفحات من تاریخ جبل عامل، بیروت ۱۴۲۳/۲۰۰۲؛ محمد بن محمد عمادالدین کاتب، الفتح القسی فی الفتح القدسی، چاپ محمد محمود صبح، [قاهره] ۱۹۶۵؛ محمد تقی فقیه، جبل عامل فی التاریخ، بیروت ۱۴۰۶/۱۹۸۶؛ قلقلندی؛ محمد کرد علی، خطط الشام، بیروت ۱۳۸۹-۱۳۹۲/۱۹۶۹-۱۹۷۲؛ محمد بن محمد مرتضی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۲۱، چاپ عبدالمعلیم طحاروی، کویت ۱۴۰۴/۱۹۸۴؛ علی مرّقه، التشیع بین جبل عامل و ایران، لندن ۱۹۸۷؛ مقدسی؛ احمد بن علی مقریزی، السلوک لمعرفة دول الملوك، چاپ محمد عبدالقادر عطا، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷؛ محمد علی مکی، لبنان من الفتح العربی الی الفتح العثماني: ۱۵۱۶-۱۶۳۵، بیروت ۱۹۷۷؛ محمد کاظم مکی، منطلق الحیاة الثقافیة فی جبل عامل، بیروت ۱۴۱۱/۱۹۹۱؛ جعفر مهاجر، التأسيس لتاریخ الشیعة فی لبنان و سوریه، بیروت ۱۴۱۳/۱۹۹۲؛ همو، جبل عامل تحت الاحتلال الصلیبی: صفحات مجیدة مجهولة من تاریخہ، بیروت ۱۴۲۱/۲۰۰۱؛ ناصر خسرو، سفرنامه حکیم ناصر خسرو قبادیانی مروزی، چاپ محمد دبیرسیاقی، تهران ۱۳۶۳ ش؛ [نقشه] لبنان، مقیاس ۱:۲۰۰,۰۰۰، بیروت: جیو پروجکشن، ۲۰۰۲؛ یاقوت حموی؛ یعقوبی، البلدان؛

Rula Jurdi Abisaab, "The ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: marginality, migration and social change", *Iranian studies*, vol.27, no.1-4 (1994); *EP²*, s.v. "Mutawālī" (by W. Ende).

/ ستار عودی /

بَعْدًا / بَعْدَه به مرکزیت شهر بعدا، عالیّه به مرکزیت شهر عالیّه، و شُوف به مرکزیت شهر بیت‌الدین* (جوده، ص ۲۱۸). مرکز جبل لبنان شهر بعداست که ۷۷'۱۹۰ تن جمعیت دارد (طبق آمار ۱۳۸۴ ش/۲۰۰۵؛ > فرهنگ جغرافیائی جهان<، ذیل "B'abda") و در مشرق محافظه، در حدود ۲ کیلومتری جنوب شرقی بیروت و در ارتفاع ۲۵۰ متری واقع است (مرهج، ج ۲، ص ۴۱۰؛ برای اطلاع بیشتر در باره بعدا - همان، ج ۲، ص ۴۱۱-۴۲۲).

مشرق جبل لبنان کوهستانی است و رشته کوه جبل لبنان یا جبال لبنان غربی (در مقابل جبال لبنان شرقی که در مشرق لبنان، میان سوریه و لبنان، امتداد دارد) - که نتیجه فعالیت کوهزایی دوره کرتاسه^۲، سومین دوره از دوران دوم زمین‌شناسی، است - با جهت شمال شرقی - جنوب غربی (موازی با سواحل لبنان) در آن امتداد دارد. این رشته کوه، به طول حدود ۱۷۰ و عرض بیست تا پنجاه کیلومتر، از شمال به نهر کبیر (یا نهر کبیر جنوبی) در شمال لبنان و از جنوب به نهر لیطانی (در قسمت سفلا به نام نهر قاسمیّه) محدود می‌شود. ارتفاع آن در شمال تا بیش از سه هزار متر، در قسمت میانی دوهزار تا ۲'۵۰۰ متر و در جنوب بین ۱'۸۰۰ تا دوهزار متر است. بعضی از قله‌های مهم آن عبارت‌اند از: قُرْنَةُ السُوداء (ارتفاع: ۳'۰۸۳ متر)، صِیْن (ارتفاع: ۲'۶۲۸ متر) و باروک (ارتفاع: ۱'۹۴۸ متر). صنوبر و بلوط از درختان اصلی این رشته کوه است (جوده، ص ۳۱-۳۲، ۴۰-۴۱؛ برهم، ص ۶؛ الموسوعة العربیة العالمیة، ج ۲۱، ص ۷۵). گفته‌اند که واژه لبنان، به معنای کوه سفید است و این نام از برفهای دائمی این رشته کوه گرفته شده است (برهم، همانجا؛ رابینسون^۳، ج ۱، ص ۷۷). از جمله پدیده‌های طبیعی مهم مغرب محافظه جبل لبنان، چند دماغه (از جمله دماغه جونیه) است (بر نادری سمیرمی، ص ۳). رودهای ابراهیم و کَلْب هر دو به طول حدود سی کیلومتر، نهر بیروت به طول حدود ۲۹ کیلومتر، و نهر دامور به طول حدود ۳۴ کیلومتر در این محافظه جاری‌اند که علاوه بر آبیاری، در تولید برق اهمیت دارند. این رودها از رشته کوه جبل لبنان سرچشمه می‌گیرند و با جهت عمومی شرقی - غربی به دریای مدیترانه می‌ریزند (وینزولو^۴، ص ۲۹۶؛ جوده، ص ۸۵-۸۶؛ نادری سمیرمی، ص ۶۹؛ برای اطلاع بیشتر در باره این رودها - لورته، ص ۱۹۴-۲۳۴؛ لامنس، ص ۳۴۹-۳۵۵). میانگین دمای سالانه جبل لبنان در ساحل حدود ۲۰°، در ارتفاع ۹۵۰ متری حدود ۱۵° و در ارتفاع ۱۹۲۵ متری حدود ۹° است. در این محافظه میزان رطوبت نسبی از مشرق به مغرب و میزان بارش، که متأثر از رطوبت دریای مدیترانه است، از مغرب

جَبَلِ لبنان، محافظه‌ای (استانی) در لبنان. این محافظه در مغرب لبنان واقع شده و محدود است به محافظه‌های لبنان شمالی در شمال، بَقاع* در مشرق و لبنان جنوبی در جنوب. دریای مدیترانه در مغرب آن قرار دارد. شهر بیروت* و حومه آن (محافظه بیروت که بر روی دماغه‌ای واقع شده) در میان جبل لبنان و دریای مدیترانه قرار گرفته است. جبل لبنان شش قضا (شهرستان) دارد به نامهای جُبیل به مرکزیت شهر جبیل*، کَسروان به مرکزیت شهر جونیه، مَنَن به مرکزیت شهر جدیده،